

Elena Marushiakova, Vesselin Popov (Sofia, Bulgaria)

WSPÓŁCZESNE MIGRACJE CYGAŃSKIE W PRZESTRZENI POSTSOWIECKIEJ

W ostatnich latach temat migracji cygańskich (czy też ogólnie – tzw. temat romski, jeżeli posłużymy się narzuconą niedawno normą nazewniczą społeczności, w duchu poprawności politycznej) stał się jednym z wiodących w powszechnej przestrzeni, w ramach zjednoczonej Europy. Temat ten pojawia się w różnych dyskursach: w państwach przyjmujących migrantów najczęściej rozpatrywany jest z punktu widzenia dyskryminacji Cyganów w krajach Europy Wschodniej i/lub strachu przed wielkimi falami Cyganów, „wiecznych koczowników” ze Wschodniej Europy, którzy zaleją te państwa; natomiast dla krajów Europy Wschodniej, z których Cyganie migrują, przede wszystkim dominują obawy, jak odbije się to na publicznym wizerunku ich państwa.

Aby jednak poprawnie zrozumieć współczesne migracje Cyganów, należy wziąć pod uwagę, że funkcjonują oni przynajmniej w „dwóch wymiarach” i żyją w dwóch współrzędnych systemach – zarówno jako odrębna wspólnota z własną tożsamością, jak i jako społeczność (tj. etnicznie wyodrębniona integralna część społeczeństwa w danym państwie narodowym, którego obywatele identyfikują się z pewną tożsamością narodową)¹. Ten wyjściowy punkt widzenia opierany jest na rozgraniczeniu „wspólnota – społeczeństwo” (*Gemeinschaft – Gesellschaft*), zaproponowanym jeszcze w końcu XIX w. przez niemieckiego socjologa Ferdynanda Tönniesa².

Powyższe podejście do współczesnych migracji cygańskich sprawia, że należy je analizować w ich historycznym rozwoju oraz w ogólnym, glo-

¹ E. Marushiakova, *Gypsy/Roma Identities in New European Dimension: The Case of Eastern Europe* [w:] E. Marushiakova (red.), *Dynamics of National Identity and Transnational Identities in the Process of European Integration*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2008, s. 470; E. Marushiakova, V. Popov, *Between exoticization and marginalization. Current problems of Gypsy studies*, „Behemoth. A Journal on Civilisation”, 2011, nr 1, s. 54.

² F. Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Verlag Fuess, Leipzig, 1887.

balnym kontekście. Oznacza to, że migracje nie powinny być ograniczane tylko do struktur Unii Europejskiej i ciążących ku niej państw i że należy zauważać ich przejawy również w innych regionach kulturowo-historycznych. W tym konkretnym przypadku chodzi o migracje Cyganów, żyjących w przestrzeni postsowieckiej, w nowych, niezawisłych krajach, pozostających spadkobiercami Imperium Rosyjskiego oraz byłego ZSRR, zdających sobie sprawę z ogólnego historycznego i społeczno-kulturowego kontekstu, w którym żyli w przeszłości; jak również o współczesną sytuację społeczno-ekonomiczną i polityczną w kilku krajach.

1. CHARAKTERYSTYKI HISTORYCZNO-ETNOGRAFICZNE

Największa cygańska wspólnota w postradzieckiej przestrzeni to *Ruska Roma* (czasem określająca się jako *Chaladitka Roma*). Tworzą ją potomkowie pierwszych Cyganów, osiadłych w granicach Imperium Rosyjskiego w XVI–XVII w., przybywających z Niemiec przez Polskę³. *Ruska Roma* mówi w dialektach pokrewnych bałtyckiej (lub nordyckiej) grupie dialektów *romani*⁴.

Następna ze względu na liczebność wspólnota cygańska w krajach byłego ZSRR to tzw. Cyganie ukraińscy, określający siebie nazwą *Servi*. Niektóre ich podgrupy (np. *Korczy*) utracili swój język i są ukraińskojęzyczni; inne grupy (np. *Kaganci*, *Chandżari*) mówią w *romani* z karpackiej (lub centralno-europejskiej) grupy dialektów, a tzw. *Gimpeni* posługują się dialektem *Ruska Roma* (efekt kontaktów międzynarodowych oraz mieszanych małżeństw)⁵.

Nosicielami karpackiego dialektu *romani* jest również niewielka wspólnota Piastunów, dawniej aktywnych koczowników, żyjących dziś w południowej Rosji oraz we wschodniej Ukrainie⁶.

³ N. Demeter, N. Bessonov, W. Kutienkow, *Istorija cygan. Nowyj wzgljad*, Institut etnologii i antropologii RAN, Woronież 2000, s. 184–189; L. Mróz, *Dzieje Cyganów-Romów w Rzeczypospolitej XV–XVIII w.*, DiG, Warszawa 2001, s. 19–55, 220–255.

⁴ P. Bakker, *The Northern Branch of Romani: Mixed and Non-Mixed Varieties* [w:] D. Halwachs, F. Menz (red.), *Die Sprache der Roma: Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*, Drava, Klagenfurt 1999, s. 172–209; Y. Matras, *Romani. A Linguistic Introduction*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, s. 9–10.

⁵ A. P. Barannikov, *The Ukrainian and South Russian Gypsy Dialects*, Academy of Sciences of the USSR, Leningrad 1934; A. Tenser, *A report on Romani dialects in Ukraine: Reconciling linguistic and ethnographic data*, „Romani studies”, 2012, Ser. 5, nr 22 (1), s. 35–47.

⁶ L. Tcherenkov, S. Laederich, *The Rroma otherwise known as Gypsies, Gitanos, Γύφτοι, Tsiganes, Tìgani, Çingene, Zigeuner, Bohemiens, Travellers, Fahrende, etc.*, Schwabe, Basel 2004, t. 1, s. 443–445.

Podobne dialekty *romani* z karpackiej grupy dialektów używane są przez małe wspólnoty *Ungrika Roma* (lub *Rumungri*) oraz *Slovenska* (tj. Słowacka) *Roma*, żyjących osiadle od wieków w regionie ukraińskiego Zakarpacia⁷.

Porównywalnie liczebni są też przedstawiciele bałkańskiej grupy dialektowej *romani*⁸, których pradziadowie migrowali z Bałkanów przez Wołoszczyznę i Mołdawię, w okresie XVII–XVIII w. Takimi grupami są: *Ursari*, żyjący w Republice Mołdowy⁹, i *Krimuria* lub *Kyrymitika/Kyrymlitka Roma* (od *Kyrym* – tatarskiej nazwy Krymu)¹⁰. Część z nich żyła do niedawna na Zakaukaziu i w Centralnej Azji, ale w ostatnich latach migrowali do różnych miast Federacji Rosyjskiej¹¹.

Specyficznym przypadkiem jest wspólnota tzw. *Dajfa/Tajfa*, której członkowie mówią o sobie *Urumczel* lub *Urmaczel*, żyjąca również na tatarskojęzycznym Krymie, gdzie preferuje się tożsamość krymsko-tatarską¹².

Znaczna liczba przedstawicieli tzw. nowowołoskich (lub wg innej klasyfikacji północnowłoskich) dialektów *romani* żyje również w krajach byłego ZSRR. Są nimi *Vlachi* lub *Vlachuria*, którzy przybyli z Wołoszczyzny i Mołdawii, a dziś są głównie rozsiedleni we wschodniej Ukrainie, południowej Rosji i Powołżu¹³.

Kolejnymi przedstawicielami tej samej wspólnoty dialektowej są *Kisziniowci* lub *Kisziniowcuria*. Grupa ta aktualnie znajduje się w trakcie procesu konsolidacji: dołączają do niej potomkowie tzw. *Laeszi*, żyjący na ziemiach pomiędzy Dniestrem a Prutem, przyłączonymi do Imperium Rosyjskiego na początku XIX w. Współcześnie grupa rozsiedliła się po licznych miastach Federacji Rosyjskiej i Ukrainy¹⁴. Znaczna część *Laeszi* wciąż żyje w Republice Mołdowy i w Besarabii (na dzisiejszej Ukrainie), jednak są rozdzieleni na dwie części – *Czokenaria* na północy, a *Katunaria* i *Brizdiaja* na połu-

⁷ L. Tcherenkov, *op. cit.*, s. 11; E. Marushiakova, V. Popov, *op. cit.*, s. 292.

⁸ N. Boretzky, *Die Verwandtschaftsbeziehungen zwischen den Südbalkanischen Roma-Dialekten*, Peter Lang, Frankfurt am Main 1999, s. 13–24; Y. Matras, *Romani. A Linguistic Introduction*, Cambridge University Press, Cambridge 2002, s. 6–7.

⁹ L. Tcherenkov, *op. cit.*, s. 8–9; E. Marushiakova, V. Popov, *op. cit.*, s. 291; I. Duminica, *Roma in the Republic of Moldova. An ethnic community limited in space and integrated in time*, „Gesis”, 2009, nr 2 (*Roma in Central and Eastern Europe*), s. 23–26.

¹⁰ L. Tcherenkov, *op. cit.*, s. 8–9; E. Marushiakova, V. Popov, *Segmentation vs. Consolidation: The example of four Gypsy Groups in CIS*, „Romani Studies”, 2004, Ser. 5, nr 14 (2), s. 157–164; W. G. Toporow, *Istorijska i folklorna kultura krymskich cygan*, RNIKP, Moskwa 2004, s. 7–12.

¹¹ E. Marushiakova, V. Popov, *Segmentation vs. Consolidation...*, *ibid.*, s. 157–164.

¹² E. Marushiakova, V. Popov, *Segmentation vs. Consolidation...*, *ibid.*, s. 150–157.

¹³ L. Tcherenkov, *op. cit.*, s. 8–9; N. Demeter i in., *op. cit.*, s. 102.

¹⁴ E. Marushiakova, V. Popov, *Segmentation vs. Consolidation...*, *ibid.*, s. 170–179.

dnia¹⁵. Nosicielami dialektów *romani* z tej grupy dialektowej są zarówno żyjący w Republice Mołdowy *Cziurari*, jak i mikrogrupa, określająca się mianem *Czaczle le Rrom*, która żyje w dwóch wsiach na Zakarpaciu.

W czasie wielkich cygańskich migracji końca XIX w. i początku XX w., z terytorium Austro-Węgier do Imperium Rosyjskiego migrują grupy *Kelderari* i *Lovari*, należące do nowowołoskiej wspólnoty dialektowej, którzy współcześnie żyją w różnych regionach Federacji Rosyjskiej (włącznie z Syberią i Dalekim Wschodem), Ukrainy, Białorusi, Litwy i Łotwy. Te dwie grupy dzielą się na wewnętrzne podgrupy według różnego porządku: w przypadku *Lovarów* takimi są *Ungri*, *Czokeszti* i *Burdasza*, natomiast u *Kelderari* – *Mihaeszti*, *Ioneszti*, *Serbaja*, *Moldovaja*, *Bugari*, *Maczvaja* i inne¹⁶. Podgrupy *Kelderari* skłaniają się ku segmentacji, tworząc oddzielne grupy i subgrupy: najdalej w tym kierunku poszli tzw. Szanhajci (*Kitaicurja* lub *Kitajako Rrom*), żyjący w Odessie¹⁷.

W krajach byłego ZSRR mieszkają również cygańskie wspólnoty, które nie mówią *romanes*. Należą do nich rumuńskojęzyczni *Lingurari* w Republice Mołdowy (część z nich wyemigrowała na Ukrainę i do Federacji Rosyjskiej) i na Ukrainie (w Besarabii i Bukowinie na Zakarpaciu znani są jako *Kanaloszi*) oraz *Vlachija*, żyjący w Republice Mołdowy. Obydwie wspólnoty są preferowanej mołdawskiej/rumuńskiej tożsamości¹⁸.

W regionie Zakarpackiej Ukrainy żyją tzw. *Madiari*, którzy są węgierskojęzyczni, o preferowanej tożsamości węgierskiej. Mieszkają oni w coraz większym stopniu z *Ungrika Roma* (*Rumungri*) i *Slovenska Roma*, więc w praktyce formowana już jest jedna heterogenna wspólnota¹⁹. W postsowieckiej przestrzeni żyją również inne cygańskie i cygańskopodobne wspólnoty, które nie należą do podgrupy *Roma*. Kilkadziesiąt takich rodzin *Sinti* żyje w Federacji Rosyjskiej i Kazachstanie; są już wymieszani z innymi grupami cygańskimi (głównie *Lovari* i *Ruska Roma*)²⁰.

¹⁵ E. Marushiakova, V. Popov, *Segmentation vs. Consolidation...*, *ibid.*, s. 170–179.

¹⁶ L. Tscherenkov, *op. cit.*, s. 10–11; N. Demeter, *op. cit.*, s. 95–98; G. Cwietkow, *Romane worbi. Cygansko-russkij i russko-cyganskij słowar' (Łowarskij dialekt)*, NIC Apostrof, Moskwa 2001, s. 8–19.

¹⁷ Marushiakova, E. V. Popov, *Segmentation vs Consolidation...*, 179–183.

¹⁸ I. Duminica, *op. cit.*, s. 23–26; E. Marushiakova, V. Popov, *A Contemporary Picture of Romani Communities in Ekstern Europa* [w:] *Factsheets on Roma Culture*, Council of Europe, Strasbourg 2012, zob. <http://romafacts.uni-graz.at/index.php/culture/introduction/a-contemporary-picture-of-romani-communities-in-eastern-europa> [dostęp: 7.10.2012 r.].

¹⁹ B. Diaczenko, G. Jemiec, *Cyganskije pasielennia Zakarpattia, Karpati, Užgorod* 1993, s. 8–16; E. Marushiakova, V. Popov, *Ethnic Identities...*, *ibid.*, s. 292.

²⁰ L. Tscherenkov, *op. cit.*, s. 7.

Na Zakaukaziu (Gruzja, Armenia, Azerbejdżan) żyją tzw. *Bosza* (nazwa własna: *Lomavtik*)²¹, którzy są ormiańskojęzyczni, z preferowaną tożsamością ormiańską i należą do podgrupy „Lom” (od triady „Dom – Lom – Rom”). W Azerbejdżanie żyje również trochę *Garach*, należących do podgrupy „Dom”²².

W krajach Azji Środkowej (Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Uzbekistan oraz Turkmenistan) żyją tzw. „Cyganie Środkowoazjatyccy”, zwani zwykle *Liuli* lub *Dżugi*, określający siebie jako *Mug’at*, tadżyckojęzyczni, którzy publicznie demonstrują, szczególnie poza regionem Azji Środkowej, preferowaną tożsamość tadżycką²³.

Różnorodność i heterogeniczność wspólnot cygańskich, żyjących obecnie w krajach byłego ZSRR, odzwierciedla jednak tylko jeden poziom w kompleksowej strukturze ich wielowymiarowej tożsamości. Równolegle funkcjonuje, tworzone przez wieki w warunkach Imperium Rosyjskiego oraz ZSRR, poczucie przynależności do jednej, jedynej wspólnoty cygańskiej (z wyłączeniem tych Cyganów, którzy nie mówią w *romani* i wybierają preferowaną „obcą” tożsamość), która kontynuuje schronienie w przestrzeni postsowieckiej²⁴.

Trudno dokładnie określić liczebność Cyganów w krajach byłego ZSRR. Ostatni spis ludności został przeprowadzony w 1989 r. i według jego danych liczba Cyganów to w sumie 262 015 osób, co stanowi 0,09% całej ludności ZSRR. W poszczególnych republikach sowieckich rozkłada się to następująco: RSFSR (dzisiejsza Federacja Rosyjska) – 152 939; Ukraina – 47 917; Mołdawia – 11 571; Białoruś – 10 762; Łotwa – 7044; Litwa – 2718; Gruzja – 1774; Estonia – 665; Armenia – 48. Liczba tzw. „Cyganów Środkowoazjatyckich” (według używanego w ankietach spisowych nazewnictwa) jest następująca: 16 397 w Uzbekistanie; 7165 w Kazachstanie; 1791 w Tadżykistanie; 990 w Kirgistanie; 145 w Azerbejdżanie i 119 w Turkmenistanie²⁵.

²¹ B. Diaczenko, G. Jemiec, *op.cit.*; K. Patkanow, *Cygany. Nieskolko slow o narieczijach Zakawkazskich cygan bosza i karaczi*, Sankt Petersburg 1887; W. Papazjan, *Armianskije bosza. Etnologiczeskoje issledowanije*, Tbilisi 1899.

²² K. Patkanow, *op. cit.*

²³ Ch., Nazarov, *Sowriemiennoje etniczeskoje razwitiije sriednieazjatskich cygan* [w:] *Etniczeskije processy u nacijonalnych grup Sriedniej Azii i Kazachstana*, Moskwa 1980, s. 165–185; S. Abaszyn, *Sriednieazjatskaja bogema*, http://www.sakharov-center.ru/museum/exhibitionhall/prishelci/hall_exhibitions_current_prishelci.htm [dostęp: 7.10.2012 r.]; C. Gabbasow, *Problematika samonazwanija i samoopriedielenija u sriednieazjatskich “mug’at”*, <http://centr-asia.narod.ru/problem.htm> [dostęp: 7.10.2012 r.].

²⁴ E. Marushiakova, V. Popov, *Ethnic Identities...*, *ibid.*, s. 293–295.

²⁵ D. Crowe, *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*, St. Martin’s Griffin, New York 1996, s. 193.

Po rozpadzie ZSRR spisy ludności w nowo powstałych państwach przeprowadzano nieregularnie (a w niektórych z tych krajów w ogóle nie są realizowane). Dane z trzech nowych państw, w których żyje stosunkowo największa liczba ludności cygańskiej (Federacja Rosyjska, Ukraina i Republika Mołdowy) są następujące.

Dane ze spisu ludności przeprowadzonego w Federacji Rosyjskiej w 2010 r. ciągle jeszcze nie są opublikowane oficjalnie, a według danych ze spisu w 2002 r. Cyganów jest 183 000 (dane podawane są w tysiącach), natomiast „Cyganów Środkowozajatyckich” – 0,5 tysiąca²⁶. Oczywiście, te dane statystyczne, dotyczące liczby Cyganów w Federacji Rosyjskiej, nie określają realnego stanu rzeczy; ponadto cyfry rzędu 1,5–2 milionów Cyganów, wskazywane przez różnych aktywistów romskich oraz cytowane bez wątpliwości w ich prawdopodobieństwo przez organizacje obrony praw człowieka i inne instytucje międzynarodowe, są wielokrotnie zawyżone.

Podczas spisu ludności na Ukrainie w 2011 r. odnotowano 47 587 osób, deklarujących się jako „Cyganie”, z czego 21 266 wskazuje „rodzimym” język swojej „narodowości” (czyli *romani*), dla 10 039 Cyganów rodzimym językiem jest ukraiński, dla 6378 – język rosyjski, dla 9880 – „inny” (nie wskazano jaki), natomiast 24 – nie wskazało swojego rodzimego języka²⁷.

W Republice Mołdowy w 2004 r. odbył się pierwszy w historii niepodległego państwa spis ludności. We wstępnych danych liczba Cyganów nie została dokładnie ustalona, umieszczono ich w rubryce „inne narodowości” (w sumie 34 401 osób)²⁸. W 2002 r. departament stosunków międzynarodowych, na podstawie statystyk, otrzymanych od miejscowych władz, określa wspólną liczbę Cyganów w kraju (oprócz tzw. Republiki Naddniestrzańskiej) na 20 056 osób²⁹.

Podobny brak ścisłości wobec liczby Cyganów jest charakterystyczny dla innych państw, będących spadkobiercami ZSRR. Z dużą dozą pewności można jednak uznać, że nawet przy najbardziej zawyżonych ocenach, dotyczących liczby Cyganów, żyjących w całej przestrzeni postsowieckiej, suma raczej nie przewyższy 1 miliona osób.

²⁶ Wsierossijskaja pieriepis' nasilenija 2010, <http://www.perepis-2010.ru/> [dostęp: 7.10.2012 r.].

²⁷ Wsiekraïns'kij pieriepis nasilenia 2001, <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> [dostęp: 7.10.2012 r.].

²⁸ Nacijonalnoje biuro statistiki. *Pieriepis' nasilenija 2004 goda*, <http://www.statistica.md/pageview.php?l=ru&idc=295&id=2234> [dostęp: 7.10.2012 r.].

²⁹ *Second Report submitted by Moldova pursuant to Article 25, Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities*. 200, <http://tandis.odihr.pl/?p=country,mda,ssr> [dostęp: 7.10.2012 r.].

2. POZYCJA SPOŁECZNA I AKTYWNOŚĆ EKONOMICZNA

Podstawowe czynniki, które wpływają na proces zmiany miejsca Cyganów w społeczeństwie oraz na ich podstawowe strategie ekonomiczne, są przede wszystkim związane z całościowymi zmianami u podstaw – w politycznym i społeczno-ekonomicznym rozwoju mikrospołeczeństwa, w którym żyją. Najbardziej dynamiczny i charakteryzujący się gruntownymi zmianami jest wiek XX, który odbija się również na Cyganach.

W przeddzień rewolucji październikowej w 1917 r. ogromna część Cyganów wciąż prowadzi swój tradycyjny sposób życia (na wpół koczowniczy, z wynajmem mieszkań/domostw na zimę i z – najczęściej fikcyjną – rejestracją podatkową w wiejskich regionach). Najliczniejsi są *Ruska Roma*, żyjący w centralnych i północnych rejonach europejskiej części imperium; część z nich dotarła na Ural; doszli też na Syberię i Daleki Wschód; natomiast na południu dotarli na Ukrainę i do południowej Rosji. Ich podstawowym zajęciem jest handel (głównie końmi), dlatego też otaczają głównie wsie i miejskie targowiska. Pozostała, mniejsza część z nich, osiadła w miastach Imperium Rosyjskiego, jest rejestrowana w warstwach handlarzy i *mesztan* (mali przedsiębiorcy) – zajmują się więc handlem lub są drobnymi właścicielami, niektórzy z nich są również stosunkowo zamożni³⁰.

Specyficzna jest pozycja Cyganów-muzyków, żyjących głównie w dwóch metropoliach (Sankt Petersburg i Moskwa) oraz w innych dużych miastach imperium. Ukształtowała się również swoista muzyczna elita cygańska, która obsługuje głównie wyższe sfery rosyjskiego społeczeństwa; istnieje wiele przykładów mieszanych małżeństw w tych środowiskach (to głównie cygańskie dziewczęta, z którymi żenią się arystokraci i bogaci kupcy). Część Cyganów osiąga wówczas porównywalnie wysoką pozycję społeczną i status materialny (mieszkają w dużych domach, utrzymują służbę, ich dzieci uczą się w liceach itd.)³¹.

Na Ukrainie i w południowej Rosji sytuacja jest dosyć zróżnicowana. Dla Cyganów na północy głównym zajęciem jest handel i muzyka, natomiast Cyganie na południu zajmują się drobnymi usługami rzemieślniczymi, muzyką oraz najmują się do prac sezonowych w rolnictwie.

Dla kobiet we wszystkich grupach cygańskich w Imperium Rosyjskim, zarówno na północy, jak i na południu, głównym zajęciem są różnego rodzaju wróżby i „magiczne” usługi, ale jest to szybki, dodatkowy dochód dla rodzin, a nie główne źródło utrzymania.

³⁰ N. Demeter i in., *op. cit.*, s. 190–195.

³¹ I. Rom-Łebiediew, *Ot cyganskogo chora k tieatru „Romien”*, Iskustwo, Moskwa 1980, s. 15; O. Demeter-Czarskaja, *Sud’ba cyganki*, Stieno, Moskwa 1997, s. 11.

Na Ukrainie część *Servi* jest już trwale osiadła, podobnie jak większość *Ursari* w Mołdawii. Pracują stacjonarnie jako kowale, koczują na stosunkowo krótkich dystansach (w celu rozprowadzania gotowych produktów). Podobnie jest u *Krimuria*, którzy są koczownikami, praktykującymi drobne usługi kowalskie na ograniczonym terytorium (Krym), z rzadka wychodzącymi poza jego granice. Wędrowanie po rozległych terytoriach Ukrainy i południowej Rosji, związane z mobilnym kowalstwem, jest rozpowszechnione w licznych grupach cygańskich. Jest to charakterystyczne przede wszystkim dla *Vlachuria* i poniekąd dla *Plaszczuni*, a w mniejszym stopniu również dla *Kisziniowci* i pozostałych, pokrewnych im grup.

Na początku XX w. z Austro-Węgier przybywają *Kelderari* i *Lovari*, którzy szybko wpisują się we wspólny obraz cygańskiej obecności w Imperium Rosyjskim. *Kelderari* wyrabiają i naprawiają miedziane (i ogólnie metalowe) wyroby, natomiast *Lovari*, których podstawowym zajęciem jest handel końmi, znajdują tę niszę ekonomiczną już zajęta przez *Ruska Roma*, dlatego kierują się do dużych miast imperium, gdzie szukają innych możliwości³².

Rewolucja Październikowa oraz tworzenie nowej, sowieckiej władzy, prowadzi do gruntownych zmian w całej sferze społeczno-kulturowej. Społeczne kataklizmy nieuchronnie manifestują swój wpływ również na Cyganów, tak samo wobec ich podstawowych strategii ekonomicznych, jak i na ich miejsce w strukturze społecznej. Cyganie nigdy jednak nie stanowili podstawowego priorytetu narodowej polityki nowego państwa (ZSRR), zwykle znajdowali się daleko na jego peryferiach. Taka polityka jest w dużym stopniu powierzchowna i ograniczona w czasie (lata 20. i 30.), dlatego też jej rezultaty są niezauważalne. Porównywalnie, o wiele silniejsze są wpływy na Cyganów całego społeczno-ekonomicznego rozwoju makro-społeczeństwa, którego są częścią składową³³.

Istniejąca do rewolucji „cygańska arystokracja muzyczna” w Moskwie i innych dużych miastach stosunkowo szybko powraca na swoje poprzednie pozycje, jednak w zmienionej postaci. W 1931 r. w Moskwie zostaje otwarty Teatr „Romen”, w następstwie czego w dziesiątkach innych miast powstają systematycznie rozmaite profesjonalne, muzyczno-taneczne grupy cygańskie, szkoły muzyczne itd. Otwiera to przed Cyganami nowe możliwości osiągnięcia sukcesu zawodowego; dla Cyganów z prowincji otwiera się szansa na migrację do stolicy i dużych ośrodków miejskich. Po II wojnie

³² *Op. cit.*, 95–97.

³³ E. Marushiakova, V. Popov, *Soviet Union before Word War II* [w:] *Factsheets on Roma History*, Council of Europe, Strasbourg 2008, http://www.coe.int/t/dg4/education/roma/histoCulture_en.asp [dostęp: 7.10.2012 r.].

światowej procesy te rozszerzają się, pozwalając Cyganom na przejmowanie nowych terytoriów, np. sowieckich republik w Azji Środkowej.

W ten sposób również Cyganie z innych niż *Ruska Roma* grup zaczynają mieć możliwość dołączenia do tej sfery zawodowej. Niektóre z grup, jak *Kelderari* i *Lovari*, wpływają na nią w mniejszym lub większym stopniu, wnosząc swoje muzyczne tradycje, odmienne od tradycji *Ruska Roma*. Wystarczy wspomnieć o scenicznej adaptacji strojów, noszonych przez kobiety *Kelderari*, które uznawane są dziś za „prawdziwe” cygańskie stroje dla cygańskich zespołów muzyczno-tanecznych (również w krajach, gdzie tradycyjne ubrania miejscowych Cyganek są inne), co rozprzestrzeniło się po II wojnie światowej w całej Europie Wschodniej.

Nowo utworzone przez sowiecką władzę cygańskie spółdzielnie oraz *artele* w latach 20. i 30. XX w. działają krótko, ale umożliwiają części Cyganów (głównie *Kelderari*), aby osiedlali się w niektórych dużych miastach (na pierwszym miejscu w Moskwie). Liczbę cygańskich *kolchozów*, przeznaczonych do osiedlania koczowników, tworzonych w tym samym czasie, określa się na kilkadziesiąt, ale i one nie istniały długo (do końca lat 30.), a ich realny zasięg obejmuje nieznaczny procent z ogólnej cygańskiej ludności w ZSRR (maksymalnie ok. 2–3%)³⁴.

Zorganizowanie cygańskich *kolchozów* pozwala jednak cygańskim grupom na zmianę miejsca zamieszkania. Do II wojny światowej południowa Rosja i północny Kaukaz, które do wtedy są regionami słabo przez Cyganów poznanymi, tworzą enklawy do osiedlania się Cyganów z różnych grup, pochodzących w znacznej mierze z Ukrainy, na której w wiejskich regionach, w następstwie kolektywizacji, pojawia się masowy głód (tzw. *Holodomor*). Sukcesywnie Cyganie przesiedlają się na północ, szczególnie na Powołże i proces ten trwa do lat 60. i 70.

Kolejnym ważnym czynnikiem, wpływającym na migrację Cyganów, jest rozpoczynająca się industrializacja wraz z jej potrzebą zatrudniania nowych pracowników w wielu miejscach byłego ZSRR. Tak np. pierwsi *Krimuria*, którzy przybywają do Moskwy w latach 30., przyjmują się do pracy przy budowie moskiewskiego metra. Proces ten trwa również po II wojnie światowej, obejmując różne cygańskie grupy i terytoria (np. Kazachstan, Ural, Baszkirię, Syberię).

W latach po II wojnie światowej następuje kryzys ekonomicznych strategii Cyganów, związany z okresem ogólnej gospodarczej powojennej ruiny. Obserwowana jest nawet częściowa renomadyzacja, charakteryzująca się pojawieniem się dużych grup koczowniczych, rozkładających swoje obozy na obrzeżach Moskwy i innych dużych miast. W tych warunkach w 1956 r.

³⁴ E. Marushiakova, V. Popov, *Soviet Union...*, *ibid.*

pojawia się Dekret Prezydium Naczelnej Rady ZSRR o włączeniu do pracy Cyganów zajmujących się włóczęgostwem³⁵.

Działania obowiązkowej sedentaryzacji Cyganów (nie tylko w Związku Radzieckim, ale również w całej Europie Wschodniej) do dziś były oceniane głównie pod kątem ideologicznym. Na Wschodzie są interpretowane w duchu oficjalnego stanowiska, jako „włączenie Cyganów w socjalistyczny tryb życia”, a na Zachodzie, poprzez kontekst „zimnej wojny”, jako „naruszenie praw człowieka Cyganów”³⁶. Z punktu widzenia samych Cyganów, ze względu na całościowy rozwój wspólnoty i mikrospołeczeństwa, w którym żyją, możliwości starego, koczowniczego trybu życia, trzymającego się w dużym stopniu zamkniętego, półnaturalnego gospodarstwa rolnego, w nowych społeczno-ekonomicznych okolicznościach zwyczajnie się wyczerpały. W praktyce dekret nie wstrzymał koczownictwa Cyganów, niektórzy praktykowali je nawet w latach 60. XX w., ale przeważnie od niego odchodzili, odkrywając nowe horyzonty i ewentualności, które dawał osiadły tryb życia (szczególnie w warunkach miejskich)³⁷.

Obecnie we wspomnieniach Cyganów z państw powstałych po upadku ZSRR istnieje pewien zdumiewający, a nawet paradoksalny na pierwszy rzut oka, pogląd. Dla nich wszystkich „złoty wiek Cyganów” to epoka Leonida Breżniewa (koniec lat 60. do początku 80.), tzw. czas zastoju, który uważany jest przez wszystkich za początek końca tzw. systemu socjalistycznego.

Słowem kluczem, które opisuje ekonomiczne strategie i społeczne położenie Cyganów w tym czasie, jest pojęcie deficytu. Państwo jest wewnętrznie stosunkowo stabilne, w społeczeństwie funkcjonują pewne zasoby pieniężne, natomiast w kraju występuje całkowity deficyt najbardziej koniecznych (a często również najbardziej elementarnych) towarów i usług. W tych warunkach Cyganie mają wręcz bezgraniczne możliwości rozwijania swojej aktywności ekonomicznej, stojącej nieraz na granicy prawa. Związek Radziecki w tym czasie jest dla Cyganów jednym ogromnym targowiskiem, gdzie prawie nie mają konkurencji, szczególnie w określonych sferach. Przemierzają więc całe to ogromne terytorium i handlują praktycznie każdym towarem – ubraniami, kosmetykami, dywanami, domowymi narzędziami i artykułami gospodarstwa domowego, suszoną rybą, gumą do

³⁵ *Chronologičeskoe sobranije zakonow, ukazow Priezidiuma Wierchownogo sowieta i Postanowlenij prawitielstwa RSFSR*, t. 5: 1954–1956, Moskwa 1959, s. 616–617.

³⁶ D. Crowe, *op. cit.*, s. 187–189; Z. Barany, *The Eastern European Gypsies: Regime Change, Marginality, and ethnopolitics*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, s. 129–130.

³⁷ E. Marushiakova, V. Popov, *State Policies under Communism [w:] Factsheets on Roma History*, Council of Europe, Strasbourg 2008, http://www.coe.int/t/dg4/education/roma/histoCulture_en.asp [dostęp: 7.10.2012 r.].

żucia, zegarkami elektronicznymi, złotem, walutami. Towary te kupuje się w jednym miejscu (często „na czarno”) i sprzedaje w drugim (na targach dużych miast lub w domach ludzi, w oddalonych, wiejskich regionach).

Handel nie jest jedyną sferą, w której uczestniczą Cyganie wraz ze swoimi „tradycyjnymi umiejętnościami” w uwspółcześnionej, zmodyfikowanej formie. Innym obszarem jest sfera usług pracowniczych, w której Cyganie działają na krawędzi prawa. Grupy Cyganów objeżdżają kraj i proponują na miejscu, najczęściej w wiejskich kołchozach, różne budowlane, ślusarskie, remontowe czy podobne usługi, za które płaci się do ręki, bez przestrzegania srogich państwowych regulacji finansowych. W wielu przypadkach kołchozy wolą płacić w naturze – produktami z gospodarki rolnej, których brakuje w miastach, gdzie z kolei, od bazaru do bazaru, na ogromnych terytoriach byłego ZSRR, rozprawdają je Cyganie.

Według ówczesnego radzieckiego prawodawstwa, taką ekonomiczną aktywność Cyganów określano jako „spekulacje” i „przestępstwa gospodarcze”, karane (lub przynajmniej – karalne) z mocy prawa. W praktyce jednak najczęściej organy ochrony prawnej przymykały oczy (lub przynajmniej nie śledziły dostatecznie srogo podobnego przekraczania prawa, dopóki odbywało się to na ograniczoną skalę), dlatego zaspokajała ona określone potrzeby społeczne, tym samym stanowiąc pewnego rodzaju katalizator możliwych napięć społecznych.

W tym czasie znaczne są również migracje Cyganów w ramach całego Związku Radzieckiego. Stolica stanowi centrum, przyciągające Cyganów, właściwie ze wszystkich grup. Istniejące ograniczenia administracyjne nie stanowią poważnych przeszkód dla migracji, Cyganie masowo osiedlają się w miasteczkach przy granicach strefy stołecznej, jak i, omijając w różny sposób zakazy, w samej stolicy. W ten sam sposób Cyganie koncentrują się wokół innych dużych miast, gdzie znajdują lepsze warunki do rozwoju różnych aktywności – Sankt Petersburga (wtedy – Leningradu), Kijowa, Odessy, Rostowa nad Donem, Nowosybirsk, miast na Powołżu.

W warunkach breżniewskiej stagnacji pozycja społeczna Cyganów, na tle całości, jest dość wysoka i prestiżowa; w pewnym sensie są oni nawet częścią elity społeczeństwa lub też są z nią związani. Ich materialna sytuacja jest znacznie wyższa od średniej krajowej. Teatr „Romen” jest jedną z najważniejszych atrakcji turystycznych stolicy; cygańska muzyka, pieśni i tańce są popularne i zarazem prestiżowe, rozprzestrzeniają się masowo poprzez milionowe nakłady płyt gramofonowych oraz za pośrednictwem radia i kina. W oczach masowego radzieckiego obywatela tamtych lat Cyganie noszą aureolę, na którą składają się dawne, romantyczne stereotypy, charakterystyczne dla Rosji z czasów Aleksandra Puszkina, wspólnie z nowymi legendami o ich niezliczonych, zdobytych na różne sposoby, bogactwach.

Na ich społeczny wizerunek wpływają pogłoski o ścisłych związkach z partyjną elitą radziecką, które w określonych przypadkach (np. „Cygana Borii”, Borysa Burjace, artyści Teatru „Romen”, kochanka Galiny Breżniew (córkę Leonida), osadzonego za spekulacje z brylantami i cennymi antykami) okazują się koniec końców prawdą.

Z nastaniem tzw. pierestrojki w czasach Michaiła Gorbaczowa, Cyganie wciąż zachowują swoją społeczną pozycję. Część z nich próbuje zalegalizować, przynajmniej w pewnym stopniu, swoją działalność gospodarczą poprzez system tworzenia, z państwową pomocą, spółdzielni, które są szeroko reklamowane, jako pierwsze kroki w przekształcaniu radzieckiej ekonomii. W centralnej radzieckiej telewizji niejednokrotnie emitowane są reportaże o Cyganie Mircza Czerarim z Mołdawii, który tworzy spółdzielnię krawiecką, handlującą żeńską konfekcją. Zostaje on uznany za „pierwszego legalnego radzieckiego milionera” i przeradza się w jeden z symboli radzieckiej pierestrojki.

3. CYGANIE W POSTRADZIECKIEJ RZECZYWISTOŚCI

Na początku lat 90. XX w. rozpoczyna się ostry, społeczno-ekonomiczny i polityczny kryzys, związany z upadkiem ZSRR oraz pojawieniem się nowych, niezależnych państw. W obliczu szybko zmieniających się warunków Cyganie zaczynają odczuwać na sobie ciężar zmian. We wspomnianym okresie wielu z tych, którzy przebywają w państwach nadbałtyckich (Łotwa, Estonia, a zwłaszcza Litwa), często o niejasnym statusie prawnym (tzw. nie-obywatel), emigruje jako polityczni uchodźcy na Zachód, przede wszystkim do Wielkiej Brytanii. Z kolei większa część Cyganów, zamieszkających w nowych, niezależnych państwach, na Zakaukaziu i w Azji Środkowej, wybiera emigrację odwrotną, do Federacji Rosyjskiej (niektórzy też na Ukrainę), przy czym łączy się to z problemami legalizacyjnymi. Na przykład na początku lat 90. XX w. kilkadziesiąt rodzin *Krimuria* żyjących w Gruzji (dokładniej w Abchazji, w mieście Suchumi), gdzie rozpoczynają się działania wojenne, przesiedla się do Krasnodaru i Rostowa nad Donem. W tym czasie rozpoczynają się również powroty na Krym Cyganów *Daifa/Taifa*, deportowanych w 1944 r. (razem z Tatarami krymskimi) do krajów Azji Środkowej (szczególnie do Uzbekistanu).

O wiele poważniejsze dla Cyganów w całej przestrzeni postradzieckiej okazują się jednak nie państwowo-polityczne zmiany, a całłościowy rozwój społeczno-ekonomiczny. To, co w przeszłości określano mianem „spekulacji”, zostaje oficjalnie zalegalizowane, staje się „komercją”; pojemna nisza ekonomiczna szybko staje się niedostępna dla Cyganów, którzy okazują się niedostatecznie konkurencyjni w nowych warunkach. Kończy się deficyt na

materiały i usługi, natomiast problem pojawia się, kiedy u mas konsumentów brak dostatecznych środków pieniężnych na proponowane przez Cyganów materiały i usługi, które – ponadto – proponowane są legalnie.

W poszukiwaniu nowych nisz ekonomicznych duża część Cyganów migruje z jednego miasta (lub regionu) do drugiego, zazwyczaj kierując się ku szybko rozwijającym się miastom Federacji Rosyjskiej (szczególnie Moskwy i Sankt Petersburgowi). Przykładów migracji po upadku ZSRR jest wiele, np. w połowie lat 90. *Lovari*, żyjący we Lwowie, przesiedlają się do Moskwy; wraz z końcem XX w. i początkiem XXI w. *Servi* z Saratowa przenoszą się do Samary; w 2003 r. pewien „tabor” *Kelderari* (z podgrupy *Bolgari*) z Mińska przesiedla się do Astrachania itd. Szczególnie głośnym echem w mediach odbił się przypadek kilkudziesięciu pokrewnych rodzin *Kelderari* z Wołogrodu, którzy próbowali osiedlić się w 2005 r. w Archangielsku. Przyjęci wrogo przez miejscowych, po wielu społecznych debatach, latem 2006 r. otrzymali od władz miejskich dwa wozy wagonowe i odjechali w nieznanym kierunku.

W zmieniających się warunkach ekonomiczno-społecznych w postradzieckiej rzeczywistości, strategie ekonomiczne Cyganów przechodzą kryzys, który przeradza się w gorączkowe poszukiwanie nowych przestrzeni ekonomicznych. Osiągając określony status materialny, wybierają obszary gwarantujące im dużą stopę zysku i pozwalające podtrzymać wysoki życiowy standard, do którego przywykli. W szeregu przypadków kreuje to już nie szarą, a raczej czarną strefę: handel narkotykami. Udział Cyganów w tego rodzaju aktywności „zawodowej” pozostaje zwykle na niskim poziomie. Są producentami/wytwórcami tanich narkotyków lub dilerami obcych towarów. Działalność kryminalna tego typu szerzy się w cygańskim środowisku i na wielu osiedlach, głównie w Federacji Rosyjskiej i na Ukrainie; Cyganie uznawani są za podstawowych graczy na miejscowym rynku narkotyków.

Na tym tle obserwuje się nową migrację Cyganów. Stosunki z okoliczną ludnością stają się napięte, nieraz zmieniają się w otwarte starcia, w wyniku czego Cyganie są zmuszeni do opuszczenia osiedli, w których żyją. Taki przypadek miał miejsce w połowie lat 90. w Kerczu na Krymie, skąd wszyscy zamieszkujący miasto *Krimuria* wyjeżdżają do Rosji. Znana stała się również sprawa z Nowosybirską. W 2002 r. na przedmieściu (Paszino) osiedlają się *Kelderari*, przybywający z Kamerowa, skąd – zmuszeni przez mieszkańców – musieli wyjechać z powodu oskarżeń o handel narkotykami. Mieszkańcy Nowosybirską jednak buntują się przeciw takiemu sąsiedztwu i po serii protestów i demonstracji Cyganie zmuszeni są do nowego przesiedlenia. W innym mieście na Syberii, Iskitimiu, dochodzi do starć i podpałów domów osiedlonych tam Cyganów.

Powstały przez ostatnie dwa dziesięciolecia w postradzieckiej przestrzeni nowy, powszechny stereotyp, wedle którego Cygan to diler, istotnie zmienia ogólny stosunek społeczeństwa większościowego, co zasadniczo utrudnia ich życie i działalność ekonomiczną. Uświadamiają sobie to również sami Cyganie i podejmują próby stosowania narzędzi tradycyjnych (tzw. cygański sąd) lub nowych (wpływ tworzących się w różnych miejscach kościołów protestanckich), aby zabronić produkcji narkotyków w warunkach domowych i ich rozpowszechniania.

W nowych warunkach cygańska muzyka pozostaje atrakcyjna, ale już na dużo mniejszą niż przed zmianami skalę. Teatr „Romen” wciąż istnieje, podobnie jak poszczególne zespoły muzyczno-taneczne oraz szkoły, ale większość z nich, obciążających w przeszłości państwowy lub lokalny budżet, jest zmuszona przejść na własne utrzymanie. W tej sytuacji spora grupa muzyków cygańskich wyjeżdża za granicę, wybierając kraje Europy Zachodniej, USA, a nawet Australię, gdzie obsługują przede wszystkim starsze lub nowo powstałe wspólnoty rosyjskiej emigracji. Jedynie mała część z nich szuka realizacji na globalnym muzycznym rynku, jak np. Vadim Kolkpakov, akompaniujący ze swoją grupą Madonnie podczas jej światowego tournée. Również w dziedzinie muzyki i tańca spotykają silną konkurencję ze strony wielkiej liczby zespołów muzycznych, złożonych z nie-Cyganów (z ewentualnym minimalnym uczestnictwem cygańskim), którzy żyją z wykonywania „cygańskiej muzyki” na Zachodzie. Najślynniejszym przypadkiem „romskiego muzykanta” jest przykład Evgenija Hutza (Eugene Hutz), kierownika grupy Gogol Bordello oraz twórcę kierunku „gypsy punk”, o którym nikt w jego rodzinnym Kijowie do niedawna nie wiedział, że jest cygańskiego pochodzenia.

W nowej, postradzieckiej rzeczywistości zmienia się również mobilność zawodowa. Cyganie zachowują swoje stałe miejsce zamieszkania, ale podróżują daleko i często. W pojedynkę lub z całymi rodzinami wyjeżdżają do pracy i żyją daleko od swego domu, przez krótszy lub dłuższy okres, często handlując. W czasie sezonu urlopowego rodziny *Kisziniowci* z Republiki Mołdowy jadą przez Odesę, gdzie zakupują w składach handlowych duże ilości towaru (głównie ubrania i kosmetyki), lokują się w Symferopolu (na Krymie), skąd docierają z produktami na miejskie bazyry całego półwyspu. W sezonie letnim rodziny *Vlachuria* z Astrachania, przygotowawszy w domowych warunkach suszoną i wędzoną rybę z Morza Kaspijskiego, regularnie podróżują do Moskwy, gdzie zatrzymują się przez pewien czas, aby sprzedać swój towar. Jesienią *Czokenaria* z Republiki Mołdowy wykupują duże ilości owoców i warzyw, które w sezonie zimowym rozprowadzają po bazarach na Syberii.

Podobna (przynajmniej pod kątem formalnych parametrów) jest również mobilność (którą tylko warunkowo można by określić jako „zawodową”) oraz migracje sezonowe tzw. *Madiari*, żyjących w regionie Zakarpacia na Ukrainie. Zimowy czas spędzają w swoich domach, a na wiosnę całe rodziny przenoszą się do Federacji Rosyjskiej, koncentrując się wokół Moskwy, Sankt Petersburga i innych dużych miast. Budują swoje obozy w okolicznych lasach, żyją w namiotach i tymczasowych mieszkaniach aż do jesieni. Kobiety i dzieci zebrzą na ulicach (czasem dzieci dokonują drobnych kradzieży). Są oni poddawani nieustannemu wymuszaniu ze strony miejscowych władz i milicji, ponieważ ich postój w Federacji Rosyjskiej oraz ich działalność są formalnie bezprawne, a opinia publiczna nastawiona jest przeciw nim, chociaż, trzeba przyznać, zdarza się wiele przypadków otwartego przeciwstawiania się naciskom³⁸.

Istnieją również mniejsze wspólnoty cygańskie, które powtarzają model mobilności charakterystyczny dla *Madiari*, jak np. *Pomanari* (nazwa pochodzi od *pomana* – upamiętniania, zwyczaju rozdawania bliskim zmarłego żywności i drobnych podarków) z Republiki Mołdowy. W połowie lat 90. ich głównym celem migracji jest Moskwa, ale z czasem ich podróże ograniczają się do sąsiedniej Ukrainy (głównie do Kijowa i Odessy). Kazus *Madiari* (i tzw. *Liuli* z Azji Środkowej, o których mowa będzie poniżej) stawia szereg problemów, zarówno przed miejscową władzą w Federacji Rosyjskiej, jak i przed międzynarodowymi organizacjami obrony praw człowieka. Latem 2003 r. miejskie władze w Moskwie podejmują masową akcję oczyszczania stolicy z żebraków (duża część z nich to *Madiari* i *Liuli*). Podobna akcja zostaje przeprowadzona w 2004 r. w Sankt Petersburgu, jako efekt licznych skarg do władz miasta ze strony zachodnich turystów³⁹.

Jeżeli chodzi o międzynarodowe organizacje obrony praw człowieka, to ich podejście do przypadku *Madiari* i *Liuli* jest podporządkowane ich priorytetom. Z prawnego punktu widzenia *Madiari* i *Liuli* są obcymi obywatelami, którzy w większości przebywają w Federacji Rosyjskiej bezprawnie (ich pozwolenie na pobyt zamyka się w trzech miesiącach), nie podejmując prób legalizacji swojego pobytu, co dość często czyni ich ofiarami wymuszeń ze strony milicji i miejscowych władz. Gdyby przestrzegać istniejącego prawa Federacji Rosyjskiej (jak i wszystkich norm międzynarodowych), władze musiałyby ich deportować do krajów, których pozostają obywatelami, co z pewnością byłoby w sprzeczności z ich interesami (przez kilka miesięcy,

³⁸ European Roma Rights Center, *In search of happy Gypsies: Persecution of Pariah Minorities in Russia*, Country Report Series, nr 14, ERRC, Budapest 2005.

³⁹ European Roma Rights Center, *op. cit.*

które spędzają w Federacji Rosyjskiej, są w stanie zarobić na całoroczne utrzymanie rodzin). Dlatego również międzynarodowe organizacje obrońcy praw człowieka wciąż jeszcze nie potrafią określić swojego stanowiska w tym przypadku i ograniczają się do standardowych oskarżeń o rasizm, co jednak nie daje odpowiedzi na często zadawane pytanie: dlaczego mimo wszystko *Madiari* wolą zebrać w Federacji Rosyjskiej, a nie w o wiele bliższym Budapeszcie. Tym bardziej, że duża część z nich jest węgierskojęzyczna.

Przez pierwsze dziesięciolecia XXI w. następuje częściowe odwrócenie potoków migracyjnych na terenach postsowieckich, w związku z przyjęciem Litwy, Łotwy i Estonii, jak również krajów Europy Środkowej do Unii Europejskiej w 2004 r. oraz Rumunii i Bułgarii w 2007 r. Cyganie z graniczącej z UE postradzieckiej przestrzeni wpisują się w transgraniczne społeczności żyjącej wspólnie z nimi ludności. Cyganie z krajów nadbałtyckich (w największym stopniu z Łotwy) otrzymują możliwość legalnego wyjazdu na Zachód (głównie do Wielkiej Brytanii); Cyganie z zachodniej Ukrainy jadą do pracy do różnych krajów Europy Środkowej i Zachodniej; część Cyganów z Republiki Mołdowy korzysta z możliwości otrzymania paszportu rumuńskiego (a żyjący w regionach z ludnością bułgarską – paszportu bułgarskiego) i migrują do krajów śródziemnomorskich (przeważnie do Włoch i Hiszpanii). Z tego powodu kształtuje się pewien przeciwny podział w migracyjnych kierunkach i strategiach Cyganów z Ukrainy i Republiki Mołdowy – jedna część z nich pracuje (sezonowo lub dłuższy czas) w Federacji Rosyjskiej, a druga część – w krajach Unii Europejskiej, gdzie zwykle nie deklarują się jako Cyganie i są przyjmowani przez miejscowych jako członkowie społeczeństwa większościowego kraju, z którego przyjeżdżają i którego obywatelstwem się legitymują).

4. PRZYPADEK „CYGANÓW ŚRODKOWOAZJATYCKICH”

Uogólnioną nazwą „Cyganie Środkowoazjatyccy” określa się różne grupy, żyjące w nowych, niezależnych państwach Azji Środkowej, byłych republik, wchodzących w skład ZSRR (Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Uzbekistan i Turkmenistan). Wiodą oni podobny tryb życia i wykazują liczne podobieństwa w sferach etnosocjalnej i etnokulturowej. Pozostaje pytanie, czy w ogóle można te wspólnoty nazywać „Cyganiem”, czy też precyzyjniejszym określeniem „społeczności cyganopodobnych”. Do „Środkowoazjatyckich Cyganów” zwykle zaliczani są np. *Liuli* (w Uzbekistanie) czy *Dżugi* (w Tadżykistanie), jak również mniej liczne wspólnoty *Mazang*, *Czystoni*,

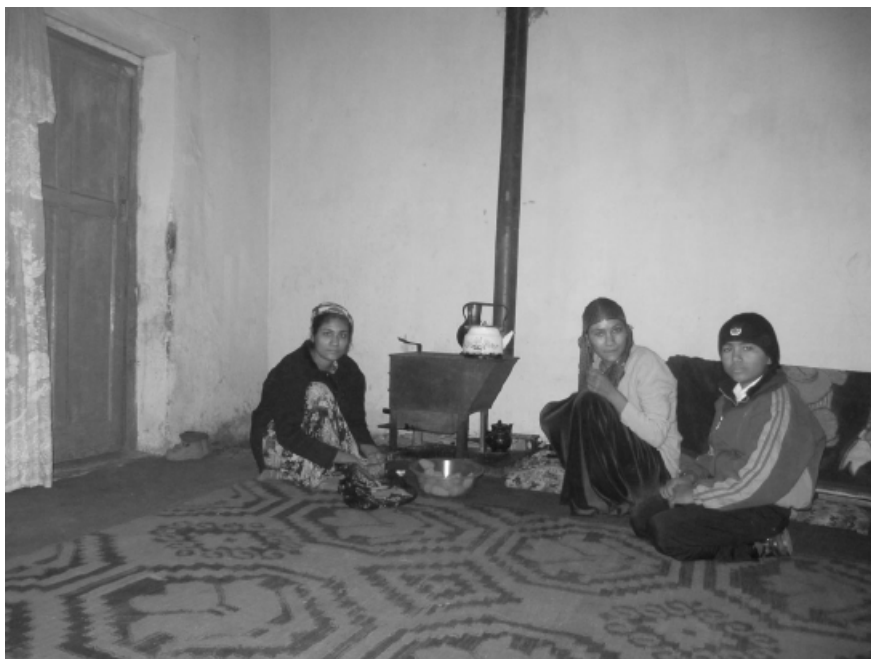
Liuli na placu Khujand, Tadżykistan (fot. E. Marushiakova, V. Popov, 2011)

Kavoli, Parija, Beludzi, Tavoktarosz (lub *Sogumarosz* w Tadżykistanie)⁴⁰. W tym przypadku, nie wchodząc w szczegóły związków i rozgraniczeń między wszystkimi tymi grupami, odnosimy pojęcie „Środkowoazjatyckich Cyganów” (mimo jego niewątpliwej umowności) jedynie do tzw. *Liuli*.

Rzeczona wspólnota, którą ludność w Azji Środkowej nazywa najczęściej *Liuli* lub *Dżugi*, jest tadżyckojęzyczna, a używany przez nią język charakteryzuje się bogatym zasobem „tajnych słów” (czyli słownika, wykorzystywanego tylko w ramach społeczności), co daje podstawy badaczom, by określić go jako oryginalny żargon. Tożsamość wspólnoty jest strukturalnie hierarchiczna, jej przedstawiciele samookreślają się najczęściej jako *Mug’at*, wraz z tym posiadają (lub przynajmniej publicznie demonstrują, głównie poza regionem Azji Środkowej) preferowaną tożsamość tadżycką.

Wspólnota tzw. *Liuli* od wieków żyje w regionie Azji Środkowej. Obecnie *Liuli* żyją głównie w Uzbekistanie i Tadżykistanie, oraz, choć w mniej-

⁴⁰ Ch. Nazarow, *op. cit.*, s. 165–185; S. Abaszyn, *op. cit.*; C. Gabbasow, *op. cit.*; G. Sniesarijew, A. Troickaja, *Sriednieaziatskije cyganie* [w:] *Narody Sriedniej Azii i Kazachstana*, t. 2, Moskwa 1963, s. 597–609; E. Marushiakova, V. Popov, *Migracji cygan iz Sriedniej Azii w Rossiju* [w:] S. Riazance, O. Karimow, *Migracjonnyj most miezdu Centralnoj Aziej i Rossijej: Rol migracji w modiernizacji i inowacjonnom razwitiu ekonomiki stran, posilajuszczich i prinimajuszczich migrantow*, Ekon-inform, Moskwa 2011, s. 352–355.

Dom *Liuli* w Gafurow, Tadżykistan (fot. E. Marushiakova, V. Popov, 2011)

szym stopniu, w Kazachstanie i Kirgistanie (w dolinie Osz), zaś nieliczna grupa w Turkmenistanie. Osiedlają się zarówno w dużych centrach miejskich (Taszkient, Buchara, Samarkand), jak i w rejonach wiejskich. Z powodu złożonej struktury ich tożsamości i ich negatywnego odbioru społecznego, duża część deklaruje się jako nie-Cyganie, dlatego statystyczne metody co do określania ich liczebności nie okazują się trafne. Według danych pochodzących ze spisu ludności w 1926 r., w Uzbekistanie jako „Cyganie Środkowoazjatyccy” zadeklarowało się 3710 osób i w przybliżeniu tyle samo w Tadżykistanie; w 1956 r. (razem z Tadżykistanem) – 7600 osób; w 1979 r. – 12 581 osób; w 1989 r. – 16 397 osób⁴¹. Realna liczba Cyganów, żyjących obecnie w krajach Azji Środkowej, jest znacznie wyższa, może dwa, trzy razy, ale dokładnych danych w tym przypadku nie można oczekiwać.

W przeszłości *Liuli* tradycyjnie wiedli koczowniczy lub, częściej, na wpół koczowniczy tryb życia, na zimę wynajmując mieszkanie lub budynki gospodarcze w kiszłakach. *Liuli* utrzymywali się z rozmaitych zajęć. Mężczyźni handlowali końmi i osłami, zajmowali się rzemiosłem (wykonywali wyroby z końskiego włosa, drewniane naczynia i tanią biżuterię), prakty-

⁴¹ E. Marushiakova, V. Popov, *op. cit.*, s. 352.

Dziewczynka *Liuli* w Moskwie (fot. E. Marushiakova, V. Popov, 2011)

kowali wędrowny handel, domowe leczenie ludzi i zwierząt, najmowali się do prac tymczasowych lub jako muzycy na różnych rodzinnych i wiejskich uroczystościach. Kobiety wspomagały mężczyzn w ich działaniach, ale ich podstawowym zajęciem było żebranie, które łączyło się z wrózeniem i innymi usługami „magicznymi”.

Po Rewolucji Październikowej, w warunkach ZSRR, radzieckie władze próbują zmienić społeczno-ekonomiczne położenie „Cyganów Środkowo-azjatyckich”. Głównym celem tej polityki jest zmuszenie Cyganów do porzucenia koczowniczego trybu życia, by osiedli na stałe i włączyli się w powszechną, prowadzoną przez państwo, działalność. W latach 20. zaczynają powstawać cygańskie kolchozy i artele (np. skupu surowców wtórnych, do obróbki drewna, do plecenia koszy itd.) oraz szkoły dla cygańskich dzieci. Taka polityka trwa również po 1938 r., kiedy to szczególne podejście do Cyganów zmienia się we „wspólną” (jak wobec całej ludności) politykę, cygańskie kolchozy, artele i szkoły są rozwiązywane, a dzieci cygańskie wchodzić we wspólny system kształcenia. Starsze zaś pokolenie przyjmuje

się do pracy w fabrykach i hutach (w warunkach wiejskich – do istniejących kolchozów i sowchozów)⁴².

Ta polityka otrzymuje nowy bodziec w postaci Dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR o włączeniu do pracy Cyganów zajmujących się włóczęgostwem. W rezultacie planowanych działań „Cyganie Środkowoazjatyccy” mają w całości przejść na osiadły tryb życia i wpisać się w socjalne struktury radzieckiego społeczeństwa (choćby na jego obrzeżach), a poszczególnym ich przedstawicielom udaje się zdobyć dobre wykształcenie (włącznie z uniwersyteckim) oraz osiągnąć przyzwoitą pozycję społeczną.

Po powstaniu nowych państw w Azji Środkowej w 1991 r., sytuacja w całym regionie gruntownie się zmienia. W warunkach ciężkiego ekonomicznego kryzysu okazuje się, że nagromadzone przez wieki uprzedzenia wobec „Cyganów Środkowoazjatyckich” nie zniknęły i ogromna grupa Cyganów traci pracę, zostając bez środków do życia. Dodatkowo ich położenie pogarsza się podczas pustoszącej cały kraj tadżyckiej wojny domowej w latach 1992–1997. Ten okres jest również początkiem masowych migracji „Cyganów Środkowoazjatyckich” do Federacji Rosyjskiej (i w mniejszym stopniu do innych krajów byłego ZSRR), które trwają regularnie do naszych czasów.

Pierwsi „Cyganie Środkowoazjatyccy” pojawiają się w Federacji Rosyjskiej już w 1992 r. Czynnikiem szczególnej wagi dla intensywności tych migracji okazuje się zmiana art. 209 Kodeksu Karnego, przewidującego karne przesiedlenie „prowadzących targowy tryb życia”, do którego dotąd, na ulicach miast rosyjskich, byli ograniczani w swojej działalności „Cyganie Środkowoazjatyccy”.

Do przemieszczania *Liuli* używają głównie istniejącego systemu kolejowego. Ponieważ bezpośrednie połączenie kolejowe Federacji Rosyjskiej z Uzbekistanem (regiony Buchary i Samarkandy) i Tadżykistanem (region Duszanbe) znajduje się w Astrachaniu, tam też kierują się *Liuli*. Drugim miastem, do którego masowo napływają, jest Nowosybirsk, połączony systemem kolejowym z regionami Taszkientu i Fergany w Uzbekistanie. Innymi takimi punktami są: Saratów, Samara, Czelabińsk, Jekaterynburg, Omsk. Wyruszając z nich, *Liuli* otrzymują możliwość przemieszczania się zarówno do europejskiej części Federacji Rosyjskiej, jak i na Syberię oraz Daleki Wschód.

Skala migracji „Cyganów Środkowoazjatyckich” i zasiedlane przez nich rejony robią wrażenie. *Liuli* pojawiają się na ulicach prawie wszystkich centrów miejskich Federacji Rosyjskiej. W kierunku północno-zachodnim

⁴² Ch. Nazarow, *Wlijanije Oktjabr'skoj riewoljucyi na položenije i byt sriednieazjatskich cygan*, Awtoriefierat, Moskwa 1970.

docierają do Archangielska i Murmańska, a na wschodzie – do Władywostoku. Wybierają zwykle większe i bardziej rozwinięte ekonomicznie ośrodki, ale odnajdują również bardziej oddalone i słabiej rozwinięte regiony. Tak np. po raz pierwszy *Liuli* pojawiają się w Syktywkarze (Republika Komi) jeszcze w 1993 r.; w 2002 r. w Surducie (w Chanty-Mansyjskim Okręgu Autonomicznym) osiedla się 315 uzbeckich Cyganów, natomiast w 2008 r. miejscowa władza i mieszkańcy południowego Sachalińska podejmują publiczną debatę na temat, jak przegonić „Cyganów Środkowoazjatyckich”.

Co więcej, dążenie do osuwania nowych przestrzeni ekonomicznych przekracza granice Federacji Rosyjskiej. W latach 90. *Liuli* są dosyć często spotykanym zjawiskiem na ulicach dużych miast ukraińskich: Kijowa, Dniepropietrowska, Odessy, Doniecka i Lwowa. Wraz z umacnianiem się państwowości ukraińskiej i zaciskaniem granic, migracje „Cyganów Środkowoazjatyckich” na Ukrainie zatrzymują się, tym bardziej, że spotykają oni poważną konkurencję dla swojej działalności (szczególnie, jeśli chodzi o uliczne żebractwo) – Cyganów europejskich (*Roma*) z Zakarpacia (tzw. *Madiari*) i z Republiki Mołdowy. Podobna jest sytuacja na Białorusi, gdzie *Liuli* pojawiają się jeszcze w latach 90. (np. w 1997 r. tworzą swój obóz na stacji Ozeriszte obok Mińska), ale skąd zostają deportowani po umowie z ambasadą Tadżykistanu.

Przy przekraczaniu granic Federacji Rosyjskiej „Cyganie Środkowoazjatyccy” korzystają z ustanowionego w krajach Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP) bezwizowego systemu po upadku ZSRR. Długo używają starych radzieckich paszportów, a przyjęcie prawa federalnego, dotyczącego obywatelstwa w Federacji Rosyjskiej w 2002 r., nie zmienia sytuacji, ponieważ jako obywatele państw, z których pochodzą (najwięcej Uzbekistan i Tadżykistan), używają prawa do swobodnego wjazdu z odpowiednimi paszportami i do trzymiesięcznego pobytu. Konieczność obowiązkowego meldunku zwykle nie jest spełniana przez *Liuli*, którzy wolą budować własne, nielegalne, namiotowe obozy na obrzeżach miast lub w miejscowościach blisko lasów, co nierzadko czyni ich zresztą obiektem wymuszeń ze strony miejscowych władz, organów porządkowych lub różnych ugrupowań kryminalnych.

Na początku swoich migracji „Cyganie Środkowoazjatyccy” docierają do Federacji Rosyjskiej na wiosnę, aby jesienią wracać do swych rodzinnych okolic, gdzie zajmują się do zbioru bawełny i plonów gospodarki wiejskiej. Jednak jeszcze w latach 90. część migrujących *Liuli* pozostaje na zimę w swoich czasowych obozach (np. w lasach w okolicy Moskwy). Podobnie w ostatnich latach, wraz z legalizacją ich statusu i działalności pracowniczej, wzrasta tendencja do długotrwałego przestoju migracji.

Aktywność ekonomiczna cygańskich migrantów z Azji Środkowej jest dosyć ograniczona. Głównym zajęciem kobiet i dzieci jest żebranie na ulicach dużych miast i przed świątyniami prawosławnymi (jeśli w danym mieście jest wspólnota muzułmańska – również przed meczetami). Mężczyźni najmują się, zwykle na czarno, do tymczasowej pracy w budownictwie lub podejmują inne nisko klasyfikowane prace w sferze usług oraz w gospodarstwach wiejskich, przy zbieraniu surowców wtórnych itd. Przez ostatnie lata *Liuli* (dokładniej – mężczyźni), równolegle do prób regulacji swojego miejskiego statusu, coraz bardziej dążą do legalizacji swojej działalności zawodowej.

Stosunek rosyjskiej opinii publicznej do migrujących „Cyganów Środkowozjatyckich” jest niejednoznaczny. Przez pierwsze lata migracji nie są do końca rozpoznawani, wiele razy pojawiają się w mediach jako „Tadźycy” lub utożsamiani są z miejscowymi, europejskimi Cyganami (*Roma*). W tym kontekście często oskarżani są o handel i rozprowadzanie narkotyków oraz inną działalność kryminalną, które jednak nie są dla nich typowe.

Przypadek *Liuli* (jak i *Madiari*), żebrzących na ulicach dużych miast Federacji Rosyjskiej, jest poważnym problem również dla miejscowych Cyganów, którzy nie przyjmują przybyszów jako części swojej wspólno-

Liuli w Astrachaniu, Rosja (fot. E. Marushiakova, V. Popov)

ty. Przyczyną tego jest nie tylko fakt, że „Cyganie Środkowoazjatyccy” nie mówią *romanes* (za wyjątkiem niewielkich grup *Madiari*) lub posiadają preferowaną niecygańską tożsamość (odpowiednio: „Węgrzy” i „Tadźcy”), lecz najbardziej razi ich tryb życia. *Madiari* żyli kiedyś w obrębie Austro-Węgier (do Związku Radzieckiego ten region zostaje przyłączony dopiero w 1945 r.) i ich historyczne oraz etnokulturowe tradycje są różne od pozostałych w postsowieckiej przestrzeni Cyganów. Jeszcze większa jest odległość kulturowa „Cyganów Środkowoazjatyckich” (włącznie z wyznawaniem przez nich islamu). Dla miejscowych Cyganów biedni i żebrzący na ulicach Cyganie nie są „prawdziwymi Cyganami” (a w wielu przypadkach nawet mają wątpliwość, czy w ogóle są Cyganami z pochodzenia, czy tylko antropologicznie zaliczają się do takich) i w żadnym wypadku nie chcą, żeby ktokolwiek ich z nimi kojarzył.

Tymczasowe parametry mobilności *Liuli* rozwijają się w czasie. Na początku ich migracji powszechnie spotykanym zjawiskiem jest wracanie do swoich domów na początku jesieni, aby najmować się przy bawełnianych zniwach w Azji Środkowej. Często widać ich tymczasowe obozy w lasach wokół Moskwy i innych miast, a ostatnimi laty coraz częściej szukają również sposobu na zalegalizowanie ich pobytu za granicą oraz wynajem normalnych mieszkań (zwykle w satelickich osiedlach dużych miast).

Tendencje w kierunkach i intensywności migracji „Cyganów Środkowoazjatyckich” w Federacji Rosyjskiej przez ostatnie dwa dziesięciolecia są jasno wyrażone. Z biegiem czasu *Liuli* próbują legalizować swój status imigrantów, a niektórzy dążą nawet do otrzymania rosyjskiego obywatelstwa. Widoczne jest dążenie do przechodzenia od transgranicznych form mobilności zawodowej i sezonowych migracji pracowniczych do emigracji ostatecznej. Jednak czy te procesy doprowadzą w niedalekiej przyszłości do finalnego osiedlenia „Cyganów Środkowoazjatyckich” w Federacji Rosyjskiej i ich transformacji w jej obywateli na tym etapie jest trudne do prognozowania.

Próba całościowego spojrzenia na różne rodzaje migracji i formy mobilności zawodowej Cyganów obejmuje całą euroazjatycką przestrzeń postsowiecką. Migracje te są różnorodne i wielokierunkowe, ale z analizy całości widać jasno, że głównie dominuje tendencja wiodąca z peryferii ku centrum, czyli z nowych, niezależnych krajów, powstałych po rozpadzie ZSRR, do metropolii (Moskwa i Sankt Petersburg) oraz do bogatych regionów Federacji Rosyjskiej. Wyjątkami są tylko pograniczne regiony tej przestrzeni (Cyganie z Litwy, Łotwy, Estonii i zachodniej Ukrainy, jak i część żyjących w Republice Mołdowy). Na pierwszy rzut oka może być to zaskakujące, szczególnie

w kontekście ogólnego kierunku migracji Cyganów – ze wschodu na zachód Europy. Ma jednak swoje wyjaśnienie.

Jak już zostało wspomniane na początku, Cyganie w Federacji Rosyjskiej i nowych, niezależnych państwach nie stanowią wspólnoty autotelicznej i zamkniętej. Bardziej lub mniej zintegrowani funkcjonowali w społecznej strukturze Imperium Rosyjskiego, później również w ZSRR. W następstwie ich historycznego losu pojawił się u nich również określony poziom tożsamości obywatelskiej, najpierw „rosyjskiej” (ale nie „ruskiej”), a następnie również „sowieckiej”. Nienaturalna tożsamość, powstała w czasach socjalizmu i określana mianem „narodu sowieckiego”, mocno odcisnęła swoje piętno na Cyganach z byłego Związku Radzieckiego, nawet pomimo faktu, że Cyganie nie posiadali historycznego dziedzictwa, które mogłoby formalnie ograniczać nową tożsamość. Nie przypadkiem do dziś Cyganie w całej postradzieckiej przestrzeni lubią mawiać, że są „ostatnimi sowieckimi ludźmi” (podobnie zresztą, jak po rozpadzie Jugosławii, pochodzący z niej Cyganie, żyjący aktualnie w różnych miejscach na świecie, nierzadko określają się jako „ostatni Jugosłowianie”)⁴³.

Po upadku Związku Radzieckiego i powstaniu nowych, niezależnych państw, następują powolne przemiany obywatelskiej tożsamości Cyganów w postradzieckiej przestrzeni. O ile w strukturach Federacji Rosyjskiej stosunkowo szybko poziom „tożsamości radzieckiej” zmienia się na nową (a w rzeczywistości odrodzoną – starą) „rosyjską” tożsamość, o tyle poza granicami Federacji to przejście jest o wiele wolniejsze. Powstanie nowej, obywatelskiej tożsamości narodowej, związanej z powstawaniem poszczególnych państw narodowych, w których Cyganie zmienili się w obywateli, w praktyce jest bardzo powolnym procesem o znikomych rozmiarach (przynajmniej do tego momentu), i to właśnie w krajach, które są już częścią Unii Europejskiej lub z nią graniczą.

W tym kontekście zrozumiałe wydają się również podstawowe tendencje w kierunkach i intensywności cygańskich migracji w postradzieckiej przestrzeni, które są specyficznym wyrażeniem procesów rozwoju tożsamości obywatelskiej ich nosicieli lub jeszcze dokładniej – obu stron jednego, wspólnego procesu. Ten proces jednak w dużym stopniu jest podporządkowany wspólnym tendencjom w geopolitycznym rozwoju całej opisywanej przestrzeni, więc ewentualna prognoza jego przyszłego rozwoju, przynajmniej na tym etapie, stanowi trudne zadanie.

Thum. Edyta Tkaczyk

⁴³ Zob. też konkluzję artykułu L. Budilovėj i M. Jakoubka w aktualnym tomie „Studiów Romologica” – *przyp. red.*

LITERATURA:

- ABASZYN S., *Sriednieaziatskaja bogiema*, http://www.sakharov-center.ru/museum/exhibitionhall/prishelci/hall_exhibitions_current_prishelci.htm.
- ABRAMIENKO O., *Oczerki jazyka i kultury Cygan Siewiero-Zapada Rossii (Ruska i Łotfika Roma)*, Anima, Sankt Petersburg 2006.
- BAKKER P., *The Northern Branch of Romani: mixed and non-mixed varieties* [w:] D. HALWACHS, F. MENZ (red.), *Die Sprache der Roma: Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*, Drava, Klagenfurt 1999, s. 172–209.
- BARANNIKOV A. P., *The Ukrainian and South Russian Gypsy Dialects*, Academy of Sciences of the USSR, Leningrad 1934.
- BARANY Z., *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- BARTOSZ O., *Tradycjonnaja socyjalnaja kultura cygan Bielorusi w konce XX, naczale XXI wieka*, Awtoriefierat, Mińsk 2011.
- BORETZKY N., *Die Verwandtschaftsbeziehungen zwischen den Südbalkanischen Romani-Dialekten*, Peter Lang, Frankfurt am Main 1999.
- BORETZKY N., *Die Vlach-Dialekte des Romani*, Harassowitz, Wiesbaden 2003.
- Chronologičeskoje sobranije zakonow, ukazow Priezidiuma Wierchownoho sowieta i Postanowlenij prawitielstwa RSFSR*, t. 5: 1954–1956, Moskwa 1959, s. 616–617.
- CROWE D., *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*, St. Martin's Griffin, New York 1996.
- CWIETKOW G., *Romane worbi. Cygansko-russkij i russko-cyganskij słowar' (Łowarskij dialekt)*, NIC Apostrof, Moskwa 2001.
- DANIŁKYN O., *Kultura Cyhan Ukrajinы: mynule y suczasnist'*, Hołowna specjalizowana redakciia literatury mowamy nacjonalnych menszyn Ukrainy, Kijów 2001.
- DEMETER N., BESSONOV N., KUTIENKOW W., *Istorija cygan. Nowyj wzgljad*, Institut etnologii i antropologii RAN, Woronież 2000.
- DEMETER-CZARSKAJA O., *Sud'ba cyganki*, Stieno, Moskwa 1997.
- DIACZENKO B., JEMIEC G., *Cyganskije pasielennia Zakarpattia*, Karpati, Užgorod 1993.
- DUMINICA I., *Roma in the Republic of Moldova. An Ethnic Community Limited in Space and Integrated in Time*, „Gesis”, 2009, nr 2: *Roma in Central and Eastern Europe*, s. 23–26.
- EUROPEAN ROMA RIGHTS CENTER, *In search of happy Gypsies: Persecution of Pariah Minorities in Russia*, Country Report Series, nr 14, ERRC, Budapest 2005.

- GABBASOW C., *Problematika samonazwanija i samoopriedielenija u sriednieazijskich "mug'at"*, <http://centr-asia.narod.ru/problem.htm>.
- KALININ W., *Zagadka baltijskich Cygan. Oczerki istorii, kultury i socyalnogo razwitija baltijskich Cygan*, Łogwinow, Mińsk 2005.
- KENRICK D., *The Romani World: A Historical Dictionary of the the Gypsies*, University of Hertfordshire Press, Hatfield 2007.
- MARUSHIAKOVA E., *Gypsy/Roma Identities in New European Dimension: The Case of Eastern Europe* [w:] E. MARUSHIAKOVA (red.), *Dynamics of National Identity and Transnational Identities in the Process of European Integration*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle 2008, s. 468–490.
- MARUSHIAKOVA E., POPOV V., *A Contemporary Picture of Romani Communities in Eastern Europa* [w:] *Factsheets on Roma Culture*, Council of Europe, Strasbourg 2012, <http://romafacts.uni-graz.at/index.php/culture/introduction/a-contemporary-picture-of-romani-communities-in-eastern-europa>.
- MARUSHIAKOVA E., POPOV V., *Between Exoticization and Marginalization. Current Problems of Gypsy Studies*, „Behemoth. A Journal on Civilisation”, 2011, nr 1, s. 51–68.
- MARUSHIAKOVA E., POPOV V., *Ethnic Identities and Economic Strategies of the Gypsies in the Countries of the Former USSR*, „Orientwissenschaftliche Hefte”, 2003, nr 9, s. 289–310.
- MARUSHIAKOVA E., POPOV V., *Migracji cygan iz Sriedniej Azii w Rossiju* [w:] S. RIAZANCEW, O. KARIMOW, *Migracyonnyj most miezdu Centralnoj Aziej i Rossijej: Rol migracii w modiernizacii i inowacjonnom razwitii ekonomiki stran, posilajuszczich i prinimajuszczich migrantow*, Ekon-inform, Moskwa 2011, s. 352–356.
- MARUSHIAKOVA E., POPOV V., *Segmentation vs. Consolidation: The example of four Gypsy Groups in CIS*, „Romani Studies”, 2004, Ser. 5, nr 14 (2), s. 145–191.
- MARUSHIAKOVA E., POPOV V., *Soviet Union before World War II* [w:] *Factsheets on Roma History*, Council of Europe, Strasbourg 2008, http://www.coe.int/t/dg4/education/roma/histoCulture_en.asp.
- MARUSHIAKOVA E., POPOV V., *State Policies under Communism* [w:] *Factsheets on Roma History*, Council of Europe, Strasbourg 2008, http://www.coe.int/t/dg4/education/roma/histoCulture_en.asp.
- MATRAS Y., *Romani. A Linguistic Introduction*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.
- MRÓZ L., *Dzieje Cyganów-Romów w Rzeczypospolitej XV–XVIII w.*, DiG, Warszawa 2001.
- NAZAROW Ch., *Sowriemiennoje etniczskoje razwitije sriednieazijskich cygan* [w:] *Etniczskie processy u nacijonalnych grup Sriedniej Azii i Kazachstana*, Moskwa 1980, s. 165–185.

- NAZAROW CH., *Wlijanije Oktiabr'skoj riewolucyi na položenije i byt sriednie-aziatskich cygan*, Awtoriefierat, Moskwa 1970.
- PAPAZJAN W., *Armianskije bosza. Etnologičeskoje issledowanie*, Tbilisi 1899.
- PATKANOW K., *Cygany. Nieskolko slow o narieczijach Zakawkazskich cygan bosza i karaczi*, Sankt Petersburg 1887.
- ROM-ŁEBIEDIEW I., *Ot cyganskogo chora k tieatru „Romien”*, Iskustwo, Moskwa 1980.
- SNIESARIEW G., TROICKAJA A., *Sriednieaziatskije cyganie* [w:] *Narody Sriedniej Azii i Kazachstana*, t. 2, Moskwa 1963, s. 597–609.
- TCHERENKOV L., LAEDERICH S., *The Roma otherwise known as Gypsies, Gitanos, Γυρτοί, Tsiganes, Tiganí, Çingene, Zigeuner, Bohémiens, Travellers, Fahrende, etc.* Vol. 1: *History, Language, and Groups*. Vol. 2: *Traditions and Texts*, Schwabe, Basel 2004.
- TCHERENKOV L., *Niekotoryje problemy etnograficzeskogo izuczenija cygan SSSR* [w:] I. KRUPNIK (red.), *Małyje i dispierсныje etniczeskije grupy w Jewropejskoj czasti SSSR*, Nauka, Moskwa 1985, s. 5–15.
- TENSER A., *A report on Romani dialects in Ukraine: Reconciling linguistic and ethnographic data*, „Romani studies”, 2012, Ser. 5, nr 22 (1), s. 35–47.
- TOPOROW W. G., *Istorija i folklor krymskich cygan*, RNIKPN, Moskwa 2004.
- Wsierossijskaja pieriepis' nasielenija 2010*, <http://www.perepis-2010.ru/>.
- Wsieukrains'kij pieriepis nasieleńnia 2001*, <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.
- ZINEWYCZ N., *Cyhany w Ukrajini: formuwannia etnosu i suchasnyj stan*, „Ukrajinskij istorycznyj žurnal”, 2001, nr 436 (1), s. 40–52.

Elena Marushiakova, Vesselin Popov

AKANİTKA RROMANE MIGRÀCİE AND-O PAL-SOVIETİTKO UMALİPE

And-o palutnedëra berš, i tēma sār Rroma phiren katar-e Disōrigutne Evropaqēre thema and-i Ratūtni barvali Evrōpa kerdili pinzardi paramisi and-o mēdie aj o publiko umalipe, žikaj pe javēr rig, šaj phenas so bisterdile o migràcīe trujal-i Evropitko Ûnia avrial laθār. Akava artiklo si les i ambicia te pherdārel akava čučihipē aj te sikavel save si o rromane migràcīe and-o Pal-Sovietitko umalipe, p-i bāza lenqēre historikone evoluciaqēri, so na mandavel so si te dikhas lenqēri historia sar jekh lineāro procēso. E procesonqēri natūra lel šerutno than and-amari analiza. Sar sikavdōl katar-i stūdia, e neve dostipnasqēre paruvimāta bianen kolektivo strātēgie save anen pala pumenθe migràcīe. I bāza e analizaqēri si o dikhlāripe e vervēre reakcienqēro, so keren Rroma andar vervēra khetanimāta karing-o paruvimāta and-o Sovietitko aj Pal-

Sovietitko ekonomiko aj politiko umalipe. O materiàli e rodlàripnasqëro sikavel pes butedër ja kutedër koherènto and-i pràktika thaj specifikone surenthe. Kana aj kana, akala procèsà šaj te len mamuitka karingimàta, odolesqe so o rromane khetanimàta si heterogèno thaj lenqëri situàcia and-o vervëra nakhlutne Sovietitka repùblike nane unifòrmo. Madikh so o procèsi nane koherènto thaj si vi kontrovèrsie, šaj arakhas dušle relàcie maškär-e rromane migracienqëre specificitète, lenqëre buxlimàta aj karingimàta pe jekh rig aj pe javër o generàlo sociàlo aj ekonomiko kontèksto odothe kaj bešen o Rroma, sa akava and-i perspektiva e generalone geopolitikone zamavipnasqëri and-i zòna.

Elena Marushiakova, Vesselin Popov

CONTEMPORARY GYPSY MIGRATION IN POST-SOVIET SPACE

In recent years the topic of Roma migrating from countries in Eastern Europe towards Western Europe, became especially popular in the public domain. Much less attention is paid to the migrations on the borders of European Union and outside it. The present article has ambitious goal to fulfill this gap and to present contemporary Gypsy migrations in Post-soviet space, based on the view of their historical development, which however does not mean linear reading of the history of the problem. Leading place in our analysis has revealing of the nature of the processes. As it is shown these migrations are driven by the demand for collective strategies in response to the ongoing societal changes. The analysis is based on observance of the different reactions of Gypsy communities to the modification of soviet and post-soviet economical and political space. The researched processes appear to be more or less non-coherent in practice and in specific cases, the processes may even sometimes acquire opposite directions, as the Gypsy communities are heterogeneous and since the situation in various former Soviet republics is different. In spite of this non-coherency and controversy the dependence of the specifics, scope and directions of Gypsy migration from general social and economical context of their home places and from general geopolitical development of the region is obvious.